

УДК 159.922:001.18
doi: 10.15330/ps.11.1.39-45

Вадим Завацький

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології та соціології
Східноукраїнський національний університет
ім. В. Даля
ORCID 0000-0001-9946-9113
e-mail: vladzeitler@gmail.com

Vadym Zavatskyi

Doctor of Psychology, Associate Professor,
Professor of the Department of Psychology and
Sociology
Volodymyr Dahl East-Ukrainian National
University
ORCID 0000-0001-9946-9113
e-mail: vladzeitler@gmail.com

**ОНТО- ТА СОЦІОГЕНЕЗ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ЖИТТЄВИХ ЗМІН**

**ONTO- AND SOCIOGENESIS OF PERSONALITY ANTICIPATION
IN CONDITIONS OF LIFE CHANGE**

Анотація. *Мета* дослідження полягає у тому, щоб виявити соціально-психологічну специфіку антиципації особистості в умовах життєвих змін в онто- та соціогенезі. **Методи.** У дослідженні застосовано методи спостереження, бесіда, анкетування, стандартизовані та проєктивні методики психодіагностики, за допомогою яких було визначено діагностичні маркери та результативно-змістовні особливості антиципації особистості у віковому і гендерному вимірах; здійснено соціально-психологічний аналіз життєвих стратегій та спрямованості модальності антиципації особистості в умовах змін; проведено диференціацію вибірки за показниками провідних конструктів та предикторів антиципації в умовах життєвих змін. **Результати.** Проведено диференційно-психологічний аналіз антиципації та життєвих стратегій особистості (емоційних, когнітивних, поведінкових). Показано, що взаємозв'язок антиципування і соціально-психологічних особливостей особистості підкорюється закономірностям, які залежать від віку, статі, рівня розвитку загальної антиципаційної спроможності і окремих її видів (просторової, часової, особистісно-ситуативної). При цьому, активний розвиток антиципації відбувається поетапно. Виявлено гендерні відмінності в змісті і структурі взаємозв'язків різних видів антиципаційної спроможності з соціально-психологічними особливостями. У жінок взаємозв'язки антиципаційної спроможності і соціально-психологічних особливостей більш численні й інтенсивні, у порівнянні з чоловіками. Встановлено взаємозв'язок між проявами антиципаційних здібностей на різних рівнях (особистісно-ситуативному, просторовому і хроноритмологічному) і ступенях розвитку компонентів соціальної зрілості особистості.

Ключові слова: особистість, онтогенез, соціогенез, життєва стратегія, життєві зміни, антиципація, розвиток антиципації.

Abstract. Purpose of the study is to identify the socio-psychological specifics of the anticipation of the individual in terms of life changes in onto- and sociogenesis. **Methods.** The study used observation methods, interviews, questionnaires, standardized and projective methods of psychodiagnostics, which were used to identify diagnostic markers and performance-specific features of personality anticipation in age and gender dimensions; the social and psychological analysis of life strategies and orientation of the modality of anticipation of the personality in the conditions of changes is carried out; the sample was differentiated according to the indicators of the leading constructs and predictors of anticipation in the conditions of life changes. **Results.** A differential psychological analysis of anticipation and life strategies of the individual (emotional, cognitive, behavioral). It is shown that the relationship between anticipation and socio-psychological characteristics of the individual is subject to patterns that depend on age, sex, level of development of general anticipation capacity and its individual types (spatial, temporal, personal-situational). In this case, the active development of anticipation occurs in stages. Gender differences in the content and structure of the relationship of different types of anticipatory ability with socio-psychological features. In women, the relationship between anticipatory capacity and socio-psychological characteristics are more numerous and intense than in men. The relationship between the manifestations of anticipatory abilities at different levels (personal-situational, spatial and chronorhythmological) and the degree of development of the components of social maturity of the individual.

Keywords: personality, ontogenesis, sociogenesis, life strategy, life changes, anticipation, development of anticipation.

Постановка проблеми. У зв'язку з прискоренням темпу життя, швидкості соціально-економічних та політичних змін, а також зростанням емоційних, інформаційних навантажень і вимог до адаптаційних ресурсів особистості гостро постає проблема розвитку її здатності до антиципації. Антиципаційні здібності є невід'ємною характеристикою і відображають гнучкість й відносну стійкість біопсихосоціальної системи людини. Проте, дія стресогенних чинників, зокрема в умовах життєвих змін, може привести до спотворення антиципаційної спроможності особистості і, як наслідок, до порушень у складній багаторівневій системі організації її життєдіяльності та до розвитку психосоматичних декомпенсацій різного ступеня вираженості.

Отже, вивчення соціально-психологічної специфіки антиципації особистості в умовах життєвих змін в онто- та соціогенезі є актуальним завданням, яке піднімається в цій статті.

Аналіз останніх досліджень. Проблема антиципації в психології наразі є відносно маловивченою. У роботах найбільш авторитетних дослідників психології антиципації (Батраченко, Рихальська, 2009) реалізовані різні підходи до визначення і класифікації процесів антиципації і прогнозування, місця антиципації серед інших психічних процесів та у структурі діяльності людини.

Констатовано, що недостатньо сформовану здатність особистості передбачати хід подій і власну поведінку в різних життєвих ситуаціях вважають антиципаційною неспроможністю. При цьому з можливістю ймовірного прогнозування нерозривно пов'язують процес успішної соціальної адаптації особистості. Наголошується, що при низькому рівні антиципаційної спроможності людина виключає з антиципаційної діяльності небажані події і вчинки, орієнтуючись лише на бажані, демонструє моноваріантний тип прогнозування та стає невідповідною до складних життєвих ситуацій. У зв'язку з цим актуальним вбачається визначення основних діагностичних маркерів і результативно-змістовних характеристик антиципації особистості в умовах життєвих змін та розкриття соціально-психологічних засад оптимізації її розвитку.

Проблема антиципації є актуальною в межах всієї психологічної науки. Поза вивчення передбачення, прогнозування, екстраполяції, випереджаючого відображення не розглядаються такі проблеми, як психологія сприйняття, творчості, мислення, діяльності. Саме в діяльності, як специфічній формі активності особистості, спостерігається зростання значення не тільки ціннісних установок, орієнтацій, мотивів, а й очікувань, домагань і, як наслідок, антиципації.

Фундаментальність поняття антиципації у психології є добре усвідомленою (Менделевич, 1996). Розвитком генетичного (Ковальчук, 2018; Максименко, 2006) та системно-інтегративного підходів у психології (Коваленко, 2015; Найдьонова, 2013); концепціями самосвідомості як чинника розвитку особистості (Кононенко, 2018), адаптивності (Завацька, Тоба, Жигаренко, Сербін, 2015), теоріями суб'єктивності (Попович, 2017), життєвого вибору та життєтворчої активності особистості (Титаренко, 2004) створені умови для подальшого вивчення цього феномену.

Найбільш ґрунтовною роботою в межах загальної психології та історії психології є праця відомого українського вченого І. Батраченка (Батраченко, 2010) щодо визначення загально-психологічних закономірностей розвитку антиципації людини.

Вчені все більше звертаються до визначення особливостей антиципації як у нормі, так і у патології. Є дослідження присвячені вивченню впливу ймовірного прогнозування на етіопатогенез деяких нервово-психічних порушень (Менделевич, 1996), прогностичних здібностей при органічних розладах (Скиданенко, 2003), розладах особистості (Узелевская, 2002), зокрема в осіб з різними рівнями схильності до ризикованої поведінки (Пілецька, 2018).

Проте, незважаючи на досить широкий спектр робіт у даній проблемній області, питання онто-, соціо- та патогенетичних аспектів вивчення антиципації особистості, зокрема в умовах життєвих змін та розробки концептуальних засад її розвитку потребують ґрунтовного наукового аналізу в соціально-психологічному вимірі.

Мета дослідження полягає у тому, щоб виявити соціально-психологічну специфіку антиципації особистості в умовах життєвих змін в онто- та соціогенезі. Завдання дослідження полягають у тому, щоб: 1) визначити діагностичні маркери та результативно-змістовні особливості антиципації особистості у віковому і гендерному вимірах; 2) здійснити соціально-психологічний аналіз життєвих стратегій та спрямованості модальності антиципації особистості в умовах змін.

Методи і методика дослідження. Для досягнення мети та розв'язання завдань у дослідженні застосовано методи спостереження, бесіда, анкетування, стандартизовані та проєктивні методики психодіагностики, за допомогою яких було визначено діагностичні маркери та результативно-змістовні особливості антиципації особистості у віковому і гендерному вимірах; здійснено соціально-психологічний аналіз життєвих стратегій та спрямованості модальності антиципації особистості в умовах змін; проведено диференціацію вибірки за показниками провідних конструктів та предикторів антиципації в умовах життєвих змін.

Виклад основних положень. З'ясовано, що вчені по-різному підходять до питання про початок і етапи формування антиципаційних здібностей особистості. Ґрунтовна розробка проблеми з визначенням вікових та гендерних особливостей розвитку антиципації наразі ще не здійснена, до теперішнього часу в цій області є лише окремі дослідження. Наголошується, що рівень розвитку здатності до антиципування відображає загальний рівень інтелектуального розвитку, а в ході психічного розвитку відбувається ускладнення, виникнення нових форм антиципаційних здібностей. Зазначається, що у дитячому віці розвивається сенсомоторна і перцептивна антиципація; у дошкільному дитинстві – відбувається удосконалення сенсорних уявлень і поява прогнозування на інших рівнях пізнавальної діяльності: перцептивному, уявному. При цьому активно досліджуються особливості розвитку антиципації у молодшому шкільному і підлітковому віці. Наголошується, що у підлітковому віці відбувається розвиток антиципації, як свідомого прогнозування структури майбутнього, а підлітки здатні розуміти імовірнісний характер своїх прогнозів.

Беручи до уваги ступінь розробленості проблеми у зазначені вікові періоди, визначення соціально-психологічних особливостей антиципації особистості в онто- та соціогенезі було проведено нами на вибірці респондентів юнацького віку, ранньої, середньої та пізньої дорослості (за класифікацією Д. Бромлей).

При побудові психологічного дослідження ми слідували його основним принципам: об'єктивності, вивчення психологічних явищ в їх розвитку, аналітико-синтетичного вивчення особистості.

Визначено діагностичні маркери вивчення антиципації особистості (специфіка антиципаційної спроможності (прогностичної компетентності), модальності антиципації у спілкуванні й діяльності, варіативності прогнозу розвитку подій, граничних смислів; особливості життєвих стратегій, локус-контролю, мотивації досягнення, спрямованості та смисложиттєвих орієнтацій, самоставлення особистості; ступінь її самоактуалізації у поєднанні з рівнем особистісної та ситуативної тривожності; специфіка співвідношення цінностей і їх доступності у різних життєвих сферах; показники комунікативної та соціальної компетентності, захисних механізмів й індивідуальних копінг-стратегій; рівень соціальної зрілості), що дозволило виявити соціально-психологічну специфіку антиципації досліджуваних в онто- та соціогенезі і провести диференціацію вибірки.

З'ясовано, що взаємозв'язок антиципування і соціально-психологічних особливостей особистості підкорюється закономірностям, які залежать від віку, статі, рівня розвитку загальної антиципаційної спроможності й окремих її видів (просторової, часової, особистісно-ситуативної, загальної). При цьому, активний розвиток антиципації відбувається поетапно. Зокрема, у юнацькому віці здатність до антиципації вирізняється якісним вдосконаленням мислення, як опосередкованого та узагальненого відображення дійсності; інтенсивним розвитком тих якостей розумової діяльності, які є специфічними саме для антиципування, як-то: перспективність, урахування ймовірнісної природи майбутнього,

доказовість прогнозу ($p \leq 0,05$). Встановлено, що у віці ранньої дорослості посилюється взаємовплив загальної антиципаційної спроможності й особистісних властивостей зі значним вдосконаленням рефлексії у процесі антиципації ($p \leq 0,01$). З'ясовано, що у віці середньої та пізньої дорослості антиципація пов'язана з властивостями особистості, які є ознаками її психологічного здоров'я (емоційна стабільність, низькі тривожність та імпульсивність тощо) ($p \leq 0,05$). Крім того, у віці середньої дорослості виявлені прямі й інтенсивні кореляції з позитивним ставленням до себе і самоповагою. Натомість у віці пізньої дорослості може простежуватися зв'язок загальної антиципаційної неспроможності з низьким самоінтересом, самоприйняття й очікуванням негативного ставлення з боку інших.

Застосування критерію χ^2 дозволило виявити наявність стійкого взаємозв'язку загального рівня антиципаційних здібностей і типу прогнозування ($\chi^2_{\text{емп}}=17,63$; $p \leq 0,05$) у гендерному вимірі. Кількісний аналіз співвідношення антиципаційної спроможності / неспроможності чоловіків і жінок по вибірці показав, що жінки в цілому краще прогнозують життєві події і ситуації, ніж чоловіки. У жінок відзначаються більш розвинені прогностичні здібності комунікативного рівня, здатність прогнозувати життєві події і ситуації, проявляти поліваріантний тип прогнозування в ситуаціях взаємодії, ніж у чоловіків ($\phi=2,19$; $p \leq 0,01$). При цьому чоловіки демонструють більш розвинені здібності передбачати рух предметів у просторі, упереджувати їх, координувати власні рухи, проявляючи моторну спритність ($\phi=1,56$; $p \leq 0,05$).

Диференційно-психологічний аналіз антиципації та життєвих стратегій досліджуваних показав, що пасивна життєва стратегія проявляється у значному підвищенні рівня особистісної дисгармонії з пограничним профілем СМДО, перерозподілом орієнтації особистості у бік послаблення спрямованості на завдання і її залежністю від ситуативних впливів в умовах життєвих змін, що має прояв у зниженні показників мотивації досягнення та антиципаційної спроможності ($p \leq 0,05$). Визначено, що респондентам з пасивною стратегією в умовах життєвих змін притаманні риси психологічної регресії, які проявляються в незавершеності процесу формування зрілої особистісної спрямованості, наближеності їх особистісного профілю до профілю осіб молодшої вікової групи.

З'ясовано, що інтелектуальний потенціал є одним із чинників, який розширює індивідуальні можливості і обумовлює рівень соціальної відповідальності й здатності до антиципування досліджуваних та використовується механізмами психологічного захисту для зниження рівня когнітивного дисонансу, інтраперсональної напруженості, що дозволяє стабілізувати обраний копінговий стиль. Встановлено, що визначальним фактором для вибору досліджуваними активної або пасивної стратегії в умовах життєвих змін є такий когнітивний компонент життєвої стратегії, як рівень суб'єктивного контролю, який визначає межі соціальної активності особистості і її антиципації.

Визначено, що результативно-змістовні характеристики антиципації проявляються у позитивній та негативній її модальностях і мають, поряд із просторово-часовими вимірами, ціннісно-сміслові навантаження. З'ясовано, що негативна модальність антиципації респондентів обумовлена наявністю соціально-психологічних та особистісних особливостей, як-то: тривожність, песимізм, мотивація уникнення невдачі, які проявляються у прогнозуванні та визначають високу вираженість, як негативного прогнозу у спілкуванні і діяльності, так і характеризують вибіркочутливість респондентів до негативних смислів ($p \leq 0,01$). Встановлено, що негативна модальність антиципації пов'язана також з інтенсивністю інтраперсональних конфліктів і дезінтеграцією між цінністю і доступністю в основних життєвих сферах, низьким ступенем осмисленості життя, негативним самостваленням ($p \leq 0,05$). Показано, що респондентам з негативною модальністю антиципації в спілкуванні і діяльності притаманні соціально-психологічні особливості, які ускладнюють процес їх самоактуалізації внаслідок низької компетентності у часі, як нездатності діяти відповідно до вимог і можливостей наявної життєвої ситуації; несхильності прислухатися до себе у ситуації вибору в умовах життєвих змін та недостатнього усвідомлення власних спонукань. Цих

досліджуваних відрізняли також низька гнучкість у поведінці, слабка спонтанність і контактність, знижений рівень самоповаги і самоприйняття ($p \leq 0,01$).

Наголошується, що наразі визнається важлива роль соціально-психологічної компетентності, як основи соціальної зрілості особистості, у її здатності до антиципування. У свою чергу підкреслюється, що антиципація, як здатність особистості діяти і приймати ті чи інші рішення та, як певна темпорально-орієнтована форма організації психічного, призначена для відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього, лежить в основі когнітивного компоненту соціальної зрілості. Постановка мети, побудова плану, вибір стратегії спілкування і підбір необхідних комунікативних технік опосередковані антиципаційними здібностями особистості. Разом із тим, особистісно-ситуативний, просторовий, хроноритмологічний види прогнозування забезпечують ефективність побудови комунікативного акту, взаєморозуміння у міжособистісній взаємодії.

Встановлено, що антиципаційно спроможні досліджувані демонстрували більш високий рівень соціальної зрілості та вираженості особистісних факторів, що лежать в основі їх соціальної та комунікативної компетентності, ніж респонденти з недостатнім рівнем розвитку антиципаційних здібностей ($\varphi=2,11$; $p \leq 0,05$). Зокрема, це виражалося у кращому розумінні людей і ситуацій; в адекватному використанні вербальних і невербальних засобів спілкування; в багатому і гнучкому репертуарі соціальних ролей в різних ситуаціях спілкування та у побудові взаємодії; в загальній соціальній орієнтації та обізнаності, високому рівні розвитку антиципаційних здібностей ($p \leq 0,05$).

Результати дисперсійного аналізу дозволили здійснити розподіл респондентів відповідно до їх приналежності до груп із різною антиципаційною спроможністю з урахуванням орієнтації на варіативність прогнозу розвитку подій, рівня здатності до прогнозування, негативної модальності антиципації у спілкуванні та діяльності та визначити суттєві відмінності у виокремлених підгрупах за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок. Зокрема, до групи антиципаційно спроможних респондентів (АС) увійшли досліджувані у кількості 562 (74,3%) осіб, з них 268 (35,4%) чоловіків та 294 (38,9%) жінки, у групу антиципаційно неспроможних (АН) – увійшло 194 (25,7%) респонденти, з них – 89 (11,8%) чоловіків та 105 (13,9%) жінок. Зауважимо, що серед респондентів групи АС було 159 (21,0%) осіб з I вікової підгрупи, 191 (25,3%) респондент з II та 212 (28,0%) досліджуваних із III вікових підгруп. У групу АН увійшло 89 (11,8%) осіб із I вікової підгрупи, 61 (8,1%) респондент із II і 44 (5,8%) досліджуваних із III вікових підгруп відповідно.

Виявлено, що всі показники антиципаційної спроможності респондентів групи АС перебували у межах норми, зокрема за особистісно-ситуативною антиципаційною спроможністю на рівні 194 ± 17 балів, просторовою – у межах 66 ± 13 балів, хроноритмологічною – 57 ± 14 балів (проти 132 ± 12 балів, 38 ± 11 балів та 33 ± 9 балів відповідно за цими показниками у респондентів групи АН) ($p \leq 0,05$). Зафіксована орієнтація досліджуваних групи АС на поліваріантний прогноз розвитку подій ($\varphi=1,74$; $p \leq 0,04$), з переважанням високого (32 ± 4 балів) та середнього з наближенням до високого (21 ± 4 бала) рівня здатності до прогнозування (за Л. Регуш), проти переважання низького рівня здатності до прогнозування (у межах 5 ± 3 балів) у групі АН ($\varphi=1,81$; $p \leq 0,03$).

Отримані результати свідчать про здатність респондентів групи АС передбачати складні життєві ситуації і планувати свої дії з подолання можливих проблем, з необхідною чіткою координацією і точністю способів їх вирішення у часі. Показники вираженості психологічних захистів, таких як заперечення, проекція і раціоналізація по цій групі респондентів знаходилися у межах середніх значень, в той час як значення вираженості механізмів компенсації, регресії, заміщення, гіперкомпенсації і витіснення нижче за середні значення ($p \leq 0,03$). Виразність психологічних захистів на низькому і середньому рівні шкали свідчить про те, що психологічне навантаження на дані механізми у цій групі респондентів невелика, вони задіюються тільки тоді, коли антиципаційна спроможність і копінг-стратегії недостатні для того, щоб опанувати складну ситуацію в умовах життєвих змін. Респонденти групи АС відрізнялися також сформованістю таких копінг-стратегій, як планування

вирішення проблеми, позитивна переоцінка, прийняття відповідальності, самоконтроль ($p \leq 0,05$). Ними достовірно частіше використовується адаптивна копінг-стратегія оптимізму ($\phi = 1,64$; $p \leq 0,05$). Низький рівень напруженості у респондентів групи АС на рівні (4 ± 2 бала) свідчив про адаптивні варіанти їх копіngu; натомість показники досліджуваних групи АН у межах 10 ± 2 бали вказували на високу напруженість копіngu, або свідчили про виражену соціальну дезадаптацію (>12 балів).

Висновки. Проведений аналіз соціально-психологічної специфіки антиципації особистості в умовах життєвих змін в онто- та соціогенезі дає змогу прийти до певних результатів, в яких підтверджується гіпотеза дослідження:

1. Показано, що взаємозв'язок антиципування і соціально-психологічних особливостей особистості підкорюється закономірностям, які залежать від віку, статі, рівня розвитку загальної антиципаційної спроможності і окремих її видів (просторової, часової, особистісно-ситуативної). При цьому, активний розвиток антиципації відбувається поетапно.

2. В юнацькому віці здатність до антиципації вирізняється якісним вдосконаленням мислення, як опосередкованого та узагальненого відображення дійсності; інтенсивним розвитком тих якостей розумової діяльності, які є специфічними саме для антиципування, як-то: перспективність, урахування ймовірнісної природи майбутнього, доказовість прогнозу.

3. Встановлено, що у віці ранньої дорослості посилюється взаємовплив загальної антиципаційної спроможності і особистісних властивостей зі значним вдосконаленням рефлексії у процесі антиципації.

4. З'ясовано, що антиципація у період середньої та пізньої дорослості часто пов'язана з властивостями особистості, які є ознаками її психологічного здоров'я (емоційна стабільність, низька тривожність та імпульсивність тощо). Крім того, у період середньої дорослості виявляється більший зв'язок антиципації і позитивного самоствавлення.

5. Виявлено гендерні відмінності в змісті й структурі взаємозв'язків різних видів антиципаційної спроможності з соціально-психологічними особливостями. У жінок взаємозв'язки антиципаційної спроможності і соціально-психологічних особливостей більш численні й інтенсивні, у порівнянні з чоловіками. Встановлено взаємозв'язок між проявами антиципаційних здібностей на різних рівнях (особистісно-ситуативному, просторовому і хроноритмологічному) і ступенем розвитку компонентів соціальної зрілості особистості.

6. *Перспективним* напрямом подальших досліджень у контексті запропонованої нами тематики може бути акцентування уваги на вивченні концептів життєвої антиципації особистості на інших етапах онтогенезу та соціалізації особистості; розробці тренінгових заходів з розвитку антиципації та протективних життєвих орієнтацій особистості, у напрямку конструювання моделі майбутнього в контексті відображення соціальної дійсності.

1. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2010. 40 с.

2. Батраченко І. Г., Рихальська О. Г. Психологія життєвої антиципації особистості. Дн. : Вид-во ДДУ, 2009. 168 с.

3. Завацька Н. Є., Тоба М. В., Жигаренко І. Є., Сербін Ю. В. До питання оцінки ефективності соціальної адаптації особистості в період суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 2 (37). Т. 3. С. 77–85.

4. Коваленко А. Б. Проблема розуміння в працях українських психологів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 1 (36). С. 190–199.

5. Ковалчук З. Я. До проблеми соціально-психологічних особливостей цілісності особистості та її антиципації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 3. С. 82–89.

6. Кононенко А. О. Індивідуальна соціальна ситуація розвитку особистості та її антиципація в умовах змін життєдіяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. № 3 (47). Т. 3. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 99–109.

7. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

8. Менделевич В. Д. Антиципационные механизмы невротогенеза. *Психол. журн.* 1996. № 4. С. 107–114.

9. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 244 с.
10. Пілецька Л. С. Копінг-поведінка як важливий особистісний ресурс подолання криз неповнолітніх. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 1. С. 218–224.
11. Попович І. С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості : монографія. Херсон : ПАТ «ХМД», 2017. 504 с.
12. Скиданенко Т. В. Пограничные психические расстройства при эпилепсии и их взаимосвязь с антиципационными особенностями психической деятельности : автореф. дисс. ... канд. мед. наук : 14.00.18; 19.00.04. Казань, 2003. 18 с.
13. Титаренко Т. М. Вікова динаміка особистісної дисгармонії. *Практична психологія і соціальна робота*. 2004. № 9. С. 67–75.
14. Узелевская А. Э. Взаимосвязь прогностической (антиципационной) компетентности с клиническими формами, выраженностью и степенью компенсации личностных расстройств : дисс. ... канд. мед. наук : 14.00.18. Казань, 2002. 151 с.

REFERENCES

1. Batrachenko I. H. (2010). Psykholohichni zakonomirnosti rozvytku antytsypatsii liudyny [Psychological patterns of human anticipation]: *Extended abstract of Doctor's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
2. Batrachenko I. H., Rykhalska O. H. (2009). Psykholohiia zhyttievoi antytsypatsii osobystosti [Psychology of vital anticipation of personality]. Dn.: Vyd-vo DDU [in Ukrainian].
3. Zavatska N. Ye., Toba M. V., Zhyharenko I. Ye., Serbin Yu. V. (2015). Do pytannia otsinky efektyvnosti sotsialnoi adaptatsii osobystosti v period suspilnykh transformatsii [On the question of assessing the effectiveness of social adaptation of the individual in the period of social transformations]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2 (37), vol. 3, 77–85 [in Ukrainian].
4. Kovalenko A. B. (2015). Problema rozuminnia v pratsiakh ukrainskykh psykholohiv [The problem of understanding in the works of Ukrainian psychologists]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 1 (36), 190–199 [in Ukrainian].
5. Kovalchuk Z. Ia. (2018). Do problemy sotsialno-psykholohichnykh osoblyvostei tsilisnosti osobystosti ta yii antytsypatsii [To the problem of socio-psychological features of personality integrity and its anticipation]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 3 (47), vol. 3, 82–89 [in Ukrainian].
6. Kononenko A. O. (2018). Indyvidualna sotsialna sytuatsiia rozvytku osobystosti ta yii antytsypatsiia v umovakh zmin zhyttiedialnosti [Individual social situation of personality development and its anticipation in the conditions of life changes]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 3 (47), vol. 3, 99–109 [in Ukrainian].
7. Maksymenko S. D. (2006). Geneza zdiisnennia osobystosti [The genesis of the realization of personality]. Kyiv: Vyd-vo TOV «KMM» [in Ukrainian].
8. Mendelevich V. D. (1996). Antitsipatsionnye mekhanizmy nevrozogeneza [Anticipatory mechanisms of neurogenesis]. *Psikhol. zhurn.*, 4, 107–114 [in Russian].
9. Naidonova L. A. (2013). Mediapsykholohiia: osnovy refleksyvnoho pidkhodu [Media psychology: basics of reflexive approach]. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].
10. Piletska L. S. (2018). Kopinh-povedinka yak vazhlyvyi osobystisnyi resurs podolannia kryz nepovnoolitnikh [Coping behavior as an important personal resource for overcoming juvenile crises]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 3 (47), vol. 1, 218–224 [in Ukrainian].
11. Popovych I. S. (2017). Psykholohichni vymiry sotsialnykh ochikuvan osobystosti [Psychological dimensions of social expectations of the individual]: monohrafiia. Kherson: PAT «KhMD» [in Ukrainian].
12. Skidanenko T. V. (2003). Pogranichnye psikhicheskie rasstroistva pri epilepsii i ikh vzaimosviaz s antitsipatsionnymi osobennostiami psikhicheskoi deiatelnosti [Borderline mental disorders in epilepsy and their relationship with anticipatory features of mental activity]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
13. Tytarenko T. M. (2004). Vikova dynamika osobystisnoi dysharmonii [Age dynamics of personal disharmony]. *Praktychna psykholohiia i sotsialna robota*, 9, 67–75 [in Ukrainian].
14. Uzelevskaia A. E. (2002). Vzaimosviaz prognosticheskoi (antitsipatsionnoi) kompetentnosti s klinicheskimi formami, vyrazhennosti i stepeniu kompensatsii lichnostnykh rasstroistv [The relationship of prognostic (anticipatory) competence with clinical forms, severity and degree of compensation for personality disorders]. *Candidate's thesis*. Kazan, 151 s. [in Russian].